

Μακεδονικά

Τόμ. 20, Αρ. 1 (1980)

Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler

Φ. Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.424](https://doi.org/10.12681/makedonika.424)

Copyright © 2014, Φ. Μ. Πέτσας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσας Φ. Μ. (1980). Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit. Eine kultische und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler. *Μακεδονικά*, 20(1), 540–549. <https://doi.org/10.12681/makedonika.424>

του 14ου αιώνας μέχρι του 1453 (γαλλιστί) και εις την (διαφαινομένην) επανάστασιν εις την Δυτικήν Μακεδονίαν του 1444-1449 (γαλλιστί).

β) *Ἐπί τουρκοκρατίας*: Ἀπό τὴν δευτέραν ἐνότητα πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἡ μεγάλη μελέτη μετὸν τίτλον «Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀποδήμιοι ἐπὶ τουρκοκρατίας» (ἀνάπτυξις παλαιότερας διαλέξεως τοῦ συγγραφέως), ἡ ὁποία ἐρευνᾷ διεθδικῶς πρὸ παντὸς τὰ αἰτία τῆς μεταναστεύσεως τῶν ἀποδήμων ἐκ τῶν διαφόρων τόπων τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τὰς οἰκονομικὰς καὶ πνευματικὰς ἐπιδράσεις τῶν εἰς τὰς ἰδιαιτέρας τῶν πατρίδας καὶ ὄχι τόσον τὴν ὄρασιν τῶν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μὲ πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν καὶ πολυλὰς νέας πληροφορίας. Αἱ ἄλλαι πέντε μελέται τῆς ἐνότητος εἶναι: Ἐθνικὰ αἰσθήματα καὶ δράση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας ἐπὶ τουρκοκρατίας (1430-1821) (Πανηγυρικὸς τῆς 25ης Μαρτίου 1954), Ὁ ἀρματολὸς Μειντάνης (τέλ. 17ου αἰῶνος), Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀπήχηση τῶν ἀγῶνων τῶν Σέρβων τοῦ 1802-1812 στὴν Ἑλλάδα (γαλλιστί καὶ ἑλληνιστί εἰς «Μακεδονικά» 7, 1966, 264-276), Νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἀρματολίκια καὶ γιὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Θύμιου Μπλαχάβα στὴ Θεσσαλία στὰ 1808, καί, τέλος, Ἀπὸ τὰ Τέμπη στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1813.

γ) *Μετὰ τὸ 1821*: Ἀπὸ τὴν ἐνότητα αὐτὴν δύο μελέται προσάγουν ἀνεκδότον ἀρχαικὸν ὕλικόν: α) Νέα ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπαναστάσεις τοῦ 1821 καὶ 1854 στὴ Μακεδονία (περιέχει 4 ἀποσπάσματα καὶ 9 ὀλοκλήρους Ἐκθέσεις τοῦ Γάλλου Προξένου εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν καὶ 6 Ἐκθέσεις τοῦ Αὐστριακοῦ Προξένου), β) Ἀνεκδότα δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας (13 ἔγγραφα ἀπὸ τὸν Θεολόγον Θάσου, προερχόμενα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τῆς οἰκογενείας Μεταξᾶ). Ἐκτὸς αὐτῆς, ἀκόμα μία μελέτη ἀναφέρεται εἰς τὴν Θάσον: Ὁ περιηγητὴς βαρόνος E. de Mandat-Grancey γιὰ τὴ Θάσον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Αἱ ὑπόλοιποι ἕξ μελέται εἶναι: 1) Ἡ δρᾶσις τῶν ἐξ Ὀλύμπου Μακεδόνων ἀγωνιστῶν ἐν Εὐβοίᾳ καὶ Θεσσαλίᾳ κατὰ τὸ 1822 καὶ 1823, 2) Ἡ ἐξέλιξις τῶν Ἀλβανῶν μισθοφόρων τῆς Πύλης στὸ Μοναστήρι (μέσα 1830), ἡ καταδίωξις τῶν τελευταίων Μακεδόνων κλεφταρματολῶν (1830-1834) καὶ ἡ ἐξάλειψις τοῦ θεσμοῦ τῶν, 3) Ἀπὸ τὴν ἱστορία ἐνὸς μακεδονικοῦ χωριοῦ, τοῦ Λιμπόχοβου, στὶς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνα (δημοσιεύεται τεφτέρι μετὰ «ἐνθυμήσεις» ἀπὸ 1817-1926), 4) Ἱστορικὰ ἔρευνα ἐν Σαμαρίνῃ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας (δημοσιεύονται ἀνεκδότον χειρόγραφον καὶ ἀνεκδοτοὶ «ἐνθυμήσεις»), 5) Ὁ ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Σταματιάδης ὁ Θάσιος, καὶ 6) Ἡ μορφή τοῦ Μακεδῶνα ἀγωνιστῆ τοῦ 1821 ἐμπνέει τὸν ποιητὴ Ἀλέξ. Σουτσο καὶ ἔμμεσα τὸν ζωγράφον Θεόδ. Βρουζάκη (πρωτότυπον καὶ ὠραία μελέτη).

Αἱ παμπληθεῖς ἱστορικαὶ πληροφορίαὶ τοῦ συγγραφέως καθίστουσιν τὸ βιβλίον ἀπόκτημα διὰ τοὺς ἐρευνητάς, οἱ ὅποιοι θὰ εὕρουν εἰς αὐτὸ πολλὰ χρήσιμα διὰ τὰς ἰδικὰς τῶν μελετῶν καὶ οἰ ἐυχάριστος ἀφηγηματικὸς τρόπος τοῦ συγγραφέως καθίστουσιν τὸ βιβλίον ἀπόκτημα διὰ τοὺς μὲ ἐρευνητάς, οἱ ὅποιοι θὰ ζήσουν εἰς αὐτὸ ἐποχὰς ἐθνικῆς δυστυχίας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας εἰς τὴν Μακεδονίαν, τῆς σημερινῆς ἐλευθερίας τῆς ὁποίας θὰ ἐκτιμήσουν καλύτερον τὴν ἀξίαν.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Siegrid Düll, Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit. Eine kulturelle und typologische Untersuchung anhand epigraphischer, numismatischer und archäologischer Denkmäler, Münchener Archäologischer Studien, Band 7, Wilhelm Fink Verlag, München 1977, σελ. 453 καὶ 80 εἰκόνες.

Ἡ Siegrid Düll μᾶς εἶναι γνωστὴ στὴ Θεσσαλονικὴ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τῆς στὰ Συμπόσια μετὰ τὴν Ἀρχαία Μακεδονία. Ἐξεκίνησε μετὰ μιά ἀναθεώρησιν τῆς παλαιᾶς, ἀλλ'

ἀκόμη βασικής μελέτης της θρησκείας τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (Werner Baege, De Macedonum sacris, Halle 1913). Σχετικές ἀπόψεις της παρουσίασε στο πρῶτο Συμπόσιο γιὰ τὴν ἀρχαία Μακεδονία τὸ 1968 (Ἀρχαία Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1970, 316-323· πρβ. Μακεδονικά 11, 1971, 458, πρβ. καὶ ἄλλη μελέτη της ἴδιας, Götter auf makedonischen Grabstelen, Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα, Θεσσαλονίκη 1975, ὅπου συναντοῦμε θεώττες σὲ πλάγια μνημεία, ἰδίως τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὴν Ἀφροδίτη, σπανιώτερα τὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸ Διόνυσο καὶ ἀκόμα πιὸ σπάνια τὴν Ἄρτεμη καὶ τὴ Βενθίδα, ἀλλὰ ἡ τοιχογραφία τῆς Κρίσεως στὸν Τάφο τῶν Λευκαδίων εἶναι παρεξηγημένη, 125 καὶ σημ. 50). Εἶχε πρόθεση νὰ ἀσχοληθῆ μετὰ τὴ λατρεία τῶν Μακεδόνων γενικά, πρὶν καὶ μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση. Παραπονεῖται, στὸν πρόλογο, ὅτι δὲν ἔβλεπε ἰκανοποιητικὴ βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑπιτροπὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων καὶ τοὺς ἀνασκαφεῖς στὴ Μακεδονία. Παραπονεῖται ἐπίσης ὅτι τὰ δημοσιεύματα στὴ σερβικὴ καὶ στὴ βουλγαρικὴ δὲν εἶναι εὐπρόσιτα ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο τους. Εὐχαριστεῖ πάντως, πού τὴν βοήθησαν πολλοὶ καί, μεταξὺ αὐτῶν κυρίως ἡ Φανούλα Παπάζογλου γιὰ τὸ γιουγκοσλαβικὸ τῶρα τμῆμα τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, ὁ G. Mihailov γιὰ τὸ βουλγαρικὸ καί, στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἀείμνηστος Β. Λαοῦρδα καὶ ὁ ὑπογραφομένος. Ἔχουν παράπονα λοιπὸν, δικαιολογημένα, οἱ ξένοι ἐρευνηταὶ στὰ Βαλκάνια. Ἀλλὰ σὲ ποιὸν νὰ ποῦν τὸν πόνο τους οἱ συνάδελφοι τῆς Ἀλβανίας—ἄς ἀρχίσω ἀπὸ κει—τῆς Γιουγκοσλαβίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Τουρκίας καί, βέβαια, τῆς Ἑλλάδος;

Ὅποσδήποτε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας εἶναι μιὰ διδακτορικὴ διατριβὴ σύμφωνη μετὰ τὴς καλῆς παραδόσης τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης (καθηγητῆς P. R. Franke), δημοσιευμένη σὲ μιὰ σειρά, τῆς ὁποίας τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ἐγγυᾶται ὁ καθηγητῆς Ernst Homann-Wedeking. Ἀλλὰ δὲν εἶναι στὸ σύνολο της ὅ,τι ἐπιθυμοῦσε ἡ S. D. Περιορίσθηκε κατ' ἀνάγκην, ὅπως φαίνεται ἀμέσως ἀπὸ τὸν τίτλο, κυρίως ἀλλ' ὄχι ἀποκλειστικά, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, στὴ «Βόρεια Μακεδονία» τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Στὴν Εἰσαγωγή (σ. 10-38) προσδιορίζεται ἀκριβέστερα τὸ θέμα. Ἡ μελέτη περιλαμβάνει ὅλες τὶς θεότητες τῆς «Βόρειας Μακεδονίας» ἐκτὸς τῆς λατρείας τῶν ἡρώων, τοῦ θρακοῦς ἱππέως καὶ τῶν αὐτοκρατόρων. «Βόρεια Μακεδονία» εἶναι οἱ περιοχὲς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, πού τῶρα περιλαμβάνονται στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ στὴ Βουλγαρία καὶ ἀνήκαν στὴ Μακεδονία ὡς τὸ 167 π.Χ. Ἄν θῆλῃ νὰ ἰδῆ ὁ ἐνδιαφερόμενος τὰ ὄρια, παρέμπεται στὴ γνωστὴ καὶ ἐγκυρὴ μελέτη τῆς Φανούλας Παπάζογλου. Οἱ μακεδονικὲς πόλεις στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχῇ, 1957. Ἔτσι ἡ μελέτη περιορίζεται στὰ ἄνω ἄκρα, ἀλλὰ κατ' ἀνάγκην γίνεται ἀναφορὰ στὸ κύριο σῶμα, στὸν κορμὸ, δηλαδὴ στὸ χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἐθνικά, θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ κέντρα τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων (ἡ μυθικὴ Λεβαίη, οἱ Αἰγῆς, ἡ Ἐδεσσα, ἡ Βέρροια, ἡ Πέλλα, προπαντὸς τὸ Δίον, ἡ Θεσσαλονίκη κ.ο.κ.) μένουν ἔξω ἀπὸ τὸ νέο κατασκευάσμα πού ὀνομάζεται «Βόρειος Μακεδονία». Χρονικὰ ἐπίσης ἡ μελέτη ὑποτίθεται ὅτι περιορίζεται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε περισσότερες μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ πάλι σωστά γίνεται ἡ ἀπαραίτητη ἀναφορὰ στοὺς προρρωμαϊκοὺς χρόνους, ἀφοῦ στὴν ἑλληνικὴ ἐποχῇ, ἡ ἀκόμα πιὸ πίσω, φθάνουν ὅλες οἱ ρίζες.

Ἀπὸ τὴν ἔκθεση τῆς S.D. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς σχετικῆς ἐρευνας σημειώνουμε τὴν ἀγνωστὴ σὲ μᾶς μελέτη στὰ σερβικά R. Marić, Antički kultovi u našoj zemlji, 1933, μιὰ διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Βελιγράδι, τὴν ὁποία ὑπέδειξε ἡ Φ. Παπάζογλου στὴν S.D. Ἡ διατριβὴ αὐτὴ περιορίζεται ὅμως στὴ σερβικὴ Μακεδονία (σ. 12 κ.ἑ.). Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται ἡ συμβολὴ τῶν Β. Saria, N. Vulić, D. Dečev, B. Gerov, G. Mihailov, V. Velkov, P. Lisicar, A. Keramitičev, B. Perc, J. Wiseman καὶ D. Mano-Zissi κ.ἄ. Σημειώνονται ἐπίσης οἱ ἀναμενόμενες στὴ σειρά E. J. Brill τῆς Leiden μονογραφίαι τοῦ Br. Gavela καὶ τοῦ V. Velkon γιὰ τὴς ἀνατολικῆς λατρείας στὸ γιουγκοσλαβικὸ καὶ στὸ βουλγαρικὸ τμῆμα τῆς Μα-

κεδονίας αντίστοιχα...«die süd-makedonischen Denkmäler noch nicht zugänglich waren»(?), αλλά «τουλάχιστον μιὰ πρώτη βάση γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ συνόλου τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου» ἀποτελοῦν τὰ προαναφερθέντα. Ἡ S.D., φαίνεται, δὲν βρῆκε πολλὰ σχετικὰ μετὰ τὴν ἐνδιαφερόντα τῆς στὰ ἑλληνικὰ δημοσιεύματα (graeca sunt non leguntur?). Εἶναι ἴσως χαρακτηριστικό ὅτι στὶς συντομογραφίες (σ. 421-426) βλέπει κανεὶς μόνον τὸν Μ. Δήμιτσα (1896). Οὔτε καν τὸν J. Kalléris, *Les anciens Macedoniens I* (1954) καὶ II, I (1976), ποὺ εἶναι γραμμένο στὰ γαλλικὰ κι ἔχει κεφάλαια δόλοκληρα γιὰ τὴν ἀρχαία μακεδονικὴ λατρεία.

Σχετικὰ μετὰ τὸν τρόπο ἐργασίας τῆς ἡ S.D. ἀναφέρει ὅτι βασίζεται στὸν κατάλογο ποὺ συγκρότησε καὶ περιλαμβάνει τὶς φιλολογικῆς, ἐπιγραφικῆς καὶ ἀρχαιολογικῆς μαρτυρίες καὶ μιὰ ἐπιλογή ἀπὸ νομίσματα, ποὺ δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴν λατρεία. Περιλαμβάνονται καὶ τὰ λίγα εὐρήματα τῆς προρρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὅποια ἐπιτρέπουν περιορισμένον ἔστω γνώση τῆς προϊστορίας τῶν θεμάτων. Σημειῶν ὅτι ὁ J. Kalléris κάμει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: χρησιμοποιοῦν τὶς πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μετὰ κύριο σκοπὸ νὰ ἀνασυγκροτῆσιν κατὰ τὸ δυνατόν τὴν λατρεία τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων, ἕνα θέμα ποὺ εἶναι ἴσως περισσότερο ἀξιωματέτο καὶ πάντως ἐνδιαφέρει περισσότερους. Εἶναι στὴ ρίζα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὅποιος, μετὰ κύριο φορῆα τοὺς Μακεδόνες, συναντήθηκε μετὰ ὅλους τοὺς πολιτισμοὺς τῆς ἀρχαιότητος. Δημιουργήθηκε ἔτσι τὸ κοινὸ ἱστορικὸ πεδίο, ὅπου ἀναπτύχθηκε ὁ χριστιανισμός.

Σχετικὰ μετὰ τὰ νομίσματα καλὸδεχτὴ εἶναι ἡ νέα μελέτη τοῦ I. L. Merker γιὰ τὰ νομίσματα τῶν Παιόνων, τὴν ὁποία προαναγγέλλει ἡ S.D.

Κύριο θέμα τῆς, γράφει ἡ S.D., εἶναι νὰ διαπιστώσῃ πόσο ἡ «βορειομακεδονικὴ» λατρεία εἶναι αὐθόπαρκτη ἢ ἐπιρρέασθη καὶ πῶς ἀπὸ τὶς γειτονικῆς περιοχῆς καὶ ἰδιαίτερα τί σχέσεις παρουσιάζει μετὰ τὸν «νοτιομακεδονικὸν» χῶρο. Τὸ μειονέκτημα ὑπάρχει στὸν ἀναγκαστικὸ διαμελισμὸ τῆς Μακεδονίας καὶ καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐξουδετερωθῇ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο.

Στὸν Κατάλογο ἀκολουθεῖται ἡ ἀρχὴ τοῦ R. Marić, δηλ. οἱ θεότητες κατατάσσονται σὲ ὁμάδες ἀνάλογα μετὰ τὴν προέλευσίν τες: ἑλληνικῆς, ντόπιες (=), ρωμαϊκῆς, αἰγυπτιακῆς καὶ ἀνατολικῆς. Κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἀξίας τοῦ ὕλικου τῆς ἡ S.D. διατυπώνει τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέλουν ἀπάντησιν: ἂν ἔχη τὸ ἀντικείμενον σχέση μετὰ ὀρισμένη θεότητα ἢ ὀρισμένη λατρεία, ἂν παίρῃ ἔσθιν σὲ μιὰ τοπικὴ ἢ χρονικὴ κατάταξιν, ἂν δῖνῃ πλήρη ἢ μειωμένη πληροφορίαν κ.ο.κ. Ἐτσι π.χ. κρίνεται ὅτι τυπικῆς ἐκφράσεως, ὅπως *Ἀγαθὴ Τύχη*, δὲν ἔχουν καμία ἀξία, ὅπως καὶ καθαρὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα σάν τὸ κεφάλιν «Ερμὴ σὲ καδίσκο τοῦ Prilepec.

Γιὰ τὶς γεωγραφικῆς, ἐθνικῆς καὶ ἱστορικῆς συνθήκης γίνεται παραπομπὴ τὸν γενικότερο βιβλίον τῆς Φανούλας Παπάζογλου (γιὰ ὅλη τὴν Μακεδονία, 1957) καὶ στὶς μελέτες τοῦ I. Mikulčić (Πελαγονία, 1966), B. Geron (περιοχὴ μέσου Στρυμόνος, 1959-60), I. L. Merker (γιὰ τὴν Παιονία, ἀναμενόμενη), A. Rüsch (γιὰ ὅλη τὴν Μακεδονία, 1969). Στὴ «Βόρεια Μακεδονία» περιλαμβάνονται περιοχῆς τῆς *Λυγκηστίδος* μετὰ κυριώτερη πόλιν τῆς Λυγκηστικῆς Ἡράκλεια παρὰ τὸ Μοναστήρι (Bitola), τῆς *Δευριόπων* (πόλεις Στόβερρα ἢ Στόμβερρα ἀντικρὺ ἀπὸ τὸ Čerigovo καὶ κοντὰ Ἄλκομεναι παρὰ τὴν Bela Crkva, Bućin, Κεραμειὰ παρὰ τὸ Marko Varoš κοντὰ στὸ Prilep καὶ ὄχι πολὺ μακριὰ ἢ ὀρεινὴ Κολοβαΐσιν παρὰ τὸ Trescavec), τῆς *Πελαγονίας* νοτιοανατολικὰ τοῦ Prilep, ὅπου ἡ ὑποτιθέμενη παρὰ τὸ Prilepec πόλιν Πελαγονία, τὸ κοινὸν Δοστονέων παρὰ τὸ Pestani καὶ Dunjé, βεβαιωμένο μόνον ἐπιγραφικὰ, καὶ ἡ ἀκόμα ἀταύτιστη πόλις Ἄντανια, τὴν ὁποία ἡ Φ. Παπάζογλου περιλαμβάνει στὴ Λυγκηστίδα, πρβ. REG. 47, 1934, 31, καὶ N.G.L. Hammond, *Macedonia I*, 76 κ.ἑ. καὶ ἄλλοι.

Γιὰ ἕνα καταποτισμὸ τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν, στοὺς ὁποίους δὲν εἶναι προσίτη ἡ ξένη σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐνημέρωσιν τῶν Μακεδόνων, στοὺς ὁ-

ποιούς δὲν εἶναι γνωστή ἡ λεγόμενη «μακεδονική» γλῶσσα τῶν Σκοπιῶν ἢ τὰ σερβικά, ἀλλὰ καὶ οἱ τόποι δὲν εἶναι προσίτοι, πρέπει ἴσως νὰ δώσω λίγα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐλληνισμό καὶ ἰδιαίτερα τὴ θρησκεία αὐτῶν τῶν περιοχῶν σύμφωνα με τὶς ἱστορικές πηγές καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποὺ ἔφεραν στὸ φῶς οἱ Γιουγκοσλάβοι συνάδελφοι (τὸ προσιτότερο βοήθημα στὰ ἑλληνικά εἶναι στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τοῦ ΙΜΧΑ, Δημ. Κωναστούλη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1964).

Ἡ Ἡράκλεια τῆς Λυγκηστίδος, παρά τὴ δυτικὴ παρυφῆ τοῦ Μοναστηρίου, εἶναι ἱδρυμα τοῦ Φιλίππου Β' πρὶν ἀπὸ τὸ 350 π.Χ. Εὐρίσκεται στὸ σταυροδρόμι ὅπου συναντῶνται ἡ μετέπειτα ὀνομασθεῖσα Ἐγνατία με τὴν ὁδὸ ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ κατὰ μῆκος τοῦ ροῦ τοῦ Ἐριγῶνος πρὸς τὴ συμβολὴ του με τὸν Ἄξιό, ὅπου οἱ Στόβοι. Οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ μνημεῖα μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ συνέχεια τῆς λατρείας ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου ὡς τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐκτὸς ἄλλων μνημείων (τεῖχη τῆς ἀκροπόλεως, ἀρχαῖο θέατρο κ.λ.) διατηροῦνται δὲ ἀρχαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς καὶ ἄλλα κτήρια ποὺ σώζουν ὠραιότατα ψηφιδωτὰ τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰῶνος.

Ἡ Στυβέρρα ἢ τὰ Στύμβαρα ἦταν πόλη στὸ κέντρο τῆς πεδιάδος τῆς Πελαγονίας πάνω στὸ ποτάμι Ἐριγῶν, στὴ δεξιὰ ὄχθη του. Ἀνάγεται ἡ ἱδρυσὴ τῆς ὡς τοὺς ἀρχαίους χρόνους καὶ ἡ ζωὴ τῆς συνεχίζεται ὡς τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα. Τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῆς (τεῖχη, γυμνάσιο κ.λ.) σὲ ἔκταση περίπου 550 × 220 μ., ἔχουν χαρακτηριστὰ ἐλληνικῆς πόλεως. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Στράβωνα καὶ ἄλλες ἱστορικές πηγές, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν ἐφήβων τῆς πόλεως περὶ τὸ 200 μ.Χ. ὑπολογίζεται ὅτι ἡ πόλη αὐτὰ τὰ χρόνια εἶχε περὶ πρὸ 20.000 ἐλεύθερους κατοίκους. Ἐδωσε γνωστοὺς μακεδονιάρχες καὶ ἕνα ὕπατο κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

Ἡ πόλη Ἄλκομεναι ἐντοπίζεται στὰ εἰρήπια ἐλληνιστικῆς πόλεως ποὺ βρίσκονται περὶ τὰ 6 χλμ. πρὸς Δυσμάς τῆς Στυβέρρας, πάνω στὸν Ἐριγῶνα. Ἦταν ὄχυρό τῶν Μακεδόνων βασιλέων ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου σὲ πέρασμα πρὸς τὴν Ἰλλυρία. Ἐχουν ἀποκαλυφθῆ τεῖχη με πόλεις καὶ ἄλλα κτήρια ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ κινητὰ εὐρήματα φυλάγονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Prilep.

Ἡ πόλη Κερμαεῖα ἐντοπίζεται σὲ προῤστειο τοῦ Prilep με τὸ ὄνομα ἄλλοτε Markos Varoš, τώρα Markov Grad, κοντὰ στὴν ἐκεῖ Ἱερὰ Μονή. Στὸς τοίχους τῆς ἐκκλησίας ἐντοιχισμένα καὶ στὴ γύρω περιοχὴ τῶν εἰρηπίων βρέθηκαν καὶ ἐνεπίγραμμα ἀνάγλυφα καὶ ἄλλα τεκμήρια τῆς λατρείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ πολλὰ χάλκινα εἰδῶλια Ἑρμοῦ.

Ἡ Κολοβαῖση βρίσκεται περὶ τὰ 10 χλμ. βορείως τοῦ Prilep, στὸ βουνό, ὅπου τὸ μοναστήρι τοῦ Treskavec, σὲ ὑψόμετρο πάνω ἀπὸ 1.100μ. Τὸ ὄνομα τῆς ὄχυρῆς πόλεως ἀναφέρεται σὲ μεγάλῃ ἐπιγραφῇ σχετικῇ με τὴ λατρεία τῆς Ἐφεσίας Ἀρτέμιδος (εἰκ. 1). Ἄλλες ἐπιγραφές εἶναι ἀναθηματικὲς στὸν Ἀπόλλωνα.

Περισσότερο σημαντικὴ εἶναι ἡ πόλη τῶν Στόβων, στὴ συμβολὴ τοῦ Ἐριγῶνος με τὸν Ἄξιό, με ἄλλα λόγια στὴ συμβολὴ τῶν σπουδαιότερων ὁδικῶν ἀρτηριῶν στὸ κέντρο τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου. Δὲν εἶναι παράδοξο ὅτι ἔδωσε τὶς σπουδαιότερες μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία.

Βορειότερα ἡ πόλη Βυλάζωρα παρά τὰ Βελεσσά (τώρα Titov Veles) ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὄριο, πρὸς Βορρᾶν, τῆς Μακεδονικῆς ἐπικρατείας. Τὰ Σκόπια, βορειότερα, δὲν ἦταν ποτέ, με καμιά ἔννοια, μακεδονικὴ περιοχὴ. Νοτιώτερα περὶ τὸν Ἄξιό στὴ σημερινὴ Γιουγκοσλαβία ἦταν τὸ Ἄργος (τῆς ἄλλοτε Παιονίας) παρά τὸ τωρινὸ Skačinci, ἢ Νεάπολις παρά τὸ Iznog στὴ Μπαμπούνα, ἢ Ἄστιβος παρά τὸ Stip, ἀλλὰ οἱ τόποι αὐτοὶ γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔδωσαν μαρτυρίες σχετικὲς με τὴ λατρεία. Νοτιώτερα ἀπὸ τοὺς Στόβους στὴν περιοχὴ τοῦ Καβάνταρτσι πόλεις ὅπως ἡ Εὐριστὸς παρά τὸ Drenovo, ἢ Ἀντιγόνοια παρά τὸ Tremnik καὶ στὸν Ἄξιό ἢ πόλη Στεναί παρά τὸ Demir Karija ἔδωσαν ἐπίσης μαρτυρίες, ἐνῶ ἡ Δόβηρος δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ἀκόμα καὶ ἀμφισβητεῖται.

Στην περιοχή του μέσου Στρυμόνος, τώρα βουλγαρική, άμφισβητείται ή ταυτότητα του σπουδαίου αρχαιολογικού και οδίκου κέντρου κατά τὸ Sandaski (άλλοτε Sveti Vrač). Κατὰ καιροὺς τοποθέτησαν ἐδῶ τὴ Desudara (D. Dečev), τὴν Παρθικόπολη (L. Robert και Φανούλα Παπάζογλου) ἢ τὴ Γαρησκὸ (B. Geron), πρωτεύουσα τῆς Παρορβηλίας, τὴν ὁποία ὁμως ἡ Φ. Παπάζογλου θέλει νοτιοδυτικὰ τοῦ Στρυμόνος. Γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ βουλγαρικοῦ τμήματος τῆς Μακεδονίας τὸ καλύτερο βοήθημα εἶναι ἡ συλλογὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν τῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν G. Mihailov, Inscriptioes Graecae Bulgariae Retrae IV, με ἐπιγραφῆς ἀπὸ Hiljadnica (333), Laskarevo (263), Gorno Spančevo (268), Pirerica, Vranja (271), Muletarovo (277). Στὰ ἑλληνικὰ τὸ καλύτερο βοήθημα γιὰ τὴν περιοχὴ εἶναι τοῦ Δημ. Σαμσάρη, Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, 93 κ.έ., 120 κ.έ. και ἄλλοῦ.

(Ἡ δεῖνα ἀφῆκεν)
 ἐνωχλημένη [ὄπ']
 Ἀρτέμιδος Ἐφεσίας τ[ῆς]
 ἐν Κολοβαίση παιδίσ[κη]ν
 5 ὄνοματι Ἑλένην κα[ὶ τὴ]
 παιδίον αὐτῆς Π[ερ]ισί-
 τεράν και τὰς τοῦτ[ων]
 [ἐ]πιγονάς, ὧν και τὴν ὠνή[ν]
 [ἢ ὄπ] ἀφῆκεν ἐστηκε[ν]
 10 [πρ]ὸς τὰ ἕτερα γράμματα
 [τῆς] θεοῦ και ἐνεχαράχθη
 [τὰ] γεγραμμένα. [Τοῦτο]
 [τὸ] γράμμα μνήμη[ς]
 [χάρ]ιν ἐγένετο ἐν Κο[λο]-
 15 [βαίση] τοῦ (ἔτους) ημ[ῶν] Ἀρτεμι(σίου)
 Εὐτυχῶς.

Εἰκ. 1. Ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Κολόβαϊσα χρονολογημένη με τὴν ἐπαρχιακὴ (μακεδονικὴ) χρονολογία στὸ ἔτος 348-200 μ.Χ.

Διόρθωσα τὸ στίχ. 9

Σχετικὰ με τὴ χρονολογία ἡ S.D. παρατηρεῖ ὅτι στὰ βορειοδυτικὰ τῆς περιοχῆς τῆς χρησιμοποιοῦσαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν ἐπαρχιακὴ χρονολογία (ἀπὸ τὸ 148 π.Χ.), ἐνῶ στὰ βορειοανατολικά τὴν ἀκτιακὴ (ἀπὸ τὸ 31 π.Χ.) και χωρὶς τὴν προσθήκη «σεβαστοῦ», ἐνῶ σὲ ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 232/33 σημειώνεται [κ]ατὰ δὲ Ρωμαί[ους].

Χρήσιμος μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ πίνακας με τὸ σχῆμα γραμμάτων (σ. 32-33) και τὸν ἀναπαράγουμε ἐδῶ χωρὶς τὶς παραπομπῆς στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία (εἰκ. 2). Ὅπου σημειώνεται R ἢ St σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιγραφή συνοδεύει ἀνάγλυφο ἢ ἀγαλμα. Ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὸν πίνακα οἱ ἐπιγραφῆς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 59-307 μ.Χ., ἀλλὰ μόνον μέσα σὲ μιὰ περίπου ἑκατονταετία (112-238 μ.Χ.) ἡ σειρά εἶναι χωρὶς μεγάλα ἐνδιάμεσα κενά. Ἀπὸ ἄποψη Ἱστορίας τῆς Τέχνης, χρονολογικὰ συμπεράσματα και τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση μποροῦν νὰ γίνουιν μόνο ἀπὸ τὸ 125 ἕως τὸ 234 μ.Χ. με τὶς ἱκανοποιητικὰ διατηρημένες ἐπιτύμβειες στῆλες ἀπὸ τὸ Zlatolist (άλλοτε Sušica παρὰ τὸ Sadanski, εἰκ. 1) και ἀπὸ τὸ Begnište παρὰ τὸ Kavadarci (εἰκ. 3).

Μετὰ τὴν Εἰσαγωγή, ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτο και κύριο κεφάλαιο γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεῶν (σ. 39-156). Προηγεῖται ὁ λόγος γιὰ τὶς Ἑλληνικῆς θεότητες (σ. 39-131). Εἶναι τὸ κύριο σῶμα στὴ λατρεία τῆς περιοχῆς, συνεπῶς και στὴ μελέτη τῆς S.D. Ἀπὸ τοῦς Ὁλύμπιους θεοῦς ὄλοι σχεδὸν εἶναι παρόντες. Με τὴν ἀλφαβητικὴ σειρά τῆς S.D.: Ἀφροδίτη,

Ἄπολλον, Ἄρτεμις, Ἀθηνᾶ, Δήμητρα, Διόνυσος, Ἡρακλῆς, Ἑρμῆς, Ἑστία, Ποσειδῶν, Ζεὺς καὶ Ἥρα. Ἀπὸ τοῦς κατώτερου θεοῦ συναντοῦμε τὸν Ἀσκληπιὸ μετὴν Ὑγίεια καὶ τὸν Τελεσφόρο, τοὺς Διοσκούρους, Πασικράτα καὶ Σάτειρα, Πλούτωνα καὶ Περσεφόνη. Ἀκολουθοῦν οἱ θεοποιημέναι Μοῖραι, ἡ Νέμεσις, ἡ Νίκη, ἡ Τύχη.

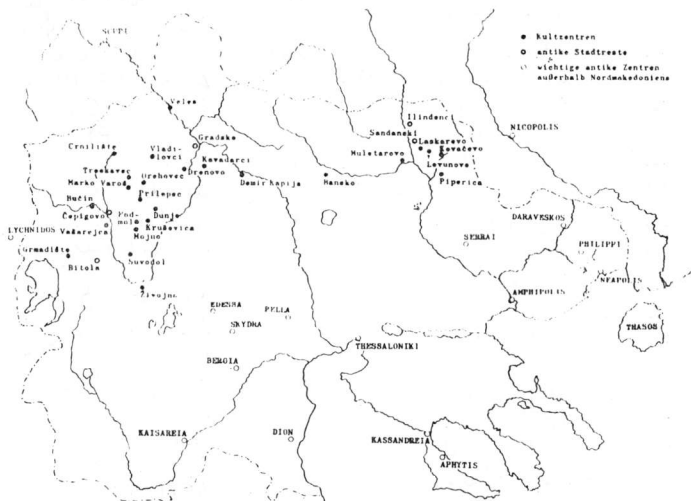
Σχετικὰ μετὰ τὰς «ἐντόπιαις» θεότητες, ἡ S.D. παρατηρεῖ ὅτι «οἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς λεγόμεναις ντόπιαις θεότητες ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὰ ἐπιθετα τῶν γνωστώων ἑλληνικῶν θεο-

Ἔτος	Μορφὴ γραμμάτων	Ἔτος	Μορφὴ γραμμάτων
59	R ΑΕΜΡCΥ	200	ΑΕΚΜΥΡΦCΘΩ
112	ΑΕΚΛΡΦΩ	209	ΑΕΚΜΘCΣΑΡΦΩ
119	st ΑΕΛCΥΩ	210	ΑΕΕΜΚΝΥCΩ
121	ΑΕΜΝΟΡCΥΦΩΩΞϞ	210	ΑΕΚΜΥΡCΩ
121	ΑΕΜΚΥΘΦΩΩΞϞ	211	R ΑΕΚΜΥΡCΩ
125	R ΑΕΜΚΥΡCΩΩ	211	ΑΕΚΜΥΡΨΩ
126	ΑΕΚΜCΩ	215	R ΑΚΜΥΡCΩ
129	ΑΞΜΚΗΝΡCΩ ^{ε1a}	216	ΑΕΚΜΥΡΗΩ
145	ΑΕΚΥΡΗCΩ	217	ΑΕΜΝΥΡΗΔ
150	ΑΕΚΥΩ	219	ΑΕΜΥΡΗΩ
158	ΑΕΚΜΡCΩ	221	ΑΕΚΥΡCΟΨΩ
159	R ΑΕΚΜΝΥΡC	223	ΑΕΜΚΝΥΡΦ
160	R ΑΑΕΜΥΡC	232	ΑΕΜΝΝΚΙCΦΩϞ
162	ΑΕΚΜΥΡCΩ	232/3	ΑΕΗΜΥΡΦCΩΨΕ
165	R ΑΕΚΥΡΩ	234	R ΕΚΜΥΡCΝΝΖ
167	R ΑΕΕΡCΕ	235	ΑΕΥCΩ
173	ΑΕΚΜΥΡΩ	238	ΑΕΚΜΥΡCΞ
191	ΑΕΚΚΥΡΟϞC	281	ΑΕΚΥΘΗΜCΩ
192	ΑΕΚΥΡΦΨΞ	286	ΑΕΜΥΡCΩ
198	R ΑΕΚΜΥΩ	307	ΑΕΜΥΡ

Εἰκ. 2. Πίνακας, ποὺ δείχνει τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων
στὶς χρονολογημέναις ἀπὸ 59-307 π.Χ. ἐπιγραφαῖς

τήτων» καὶ φυσικὰ ἀπὸ πληροφορίαις στὰ ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ κείμενα (Ἡρόδοτος κ.λ.). Δυσκολεῖσθα κατὰ τὸ κείμενο τῆς S.D., γιὰ τὸ δὲν εἶναι φανερὸ τί θεωρεῖται «είν-heimisch» («ἐντόπιον» ἢ «ἐπιχώριον»): καὶ μάλιστα σὲ ἀντίθεσι πρὸς τὸ «ἑλληνικόν». Σ' αὐ-τὰς τὰς σελίδαις (132 κ.έ.) συναντῶνται χωρὶς διάκρισι τὰ ὀνόματα τοῦ Διονύσου Δύαλος (στὴν Παιονία) καὶ Ἀσδοῦλης (στὸ μέσο Στρυμόνα), οἱ Ἄντανοι δαίμονες στὸν κύκλον τοῦ Διονύσου ἐπίσης, ἡ Ἄρτεμις Βασιλεία ἀλλὰ καὶ ἡ Βενδίδις, ὁ Ζεὺς Ὑπαιρέτης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Priler καὶ ὁ Ὑπερβερέτας τοῦ Δίου. Οἱ δύο τελευταῖαι ἐπικλήσεις τοῦ Δι-ός, γράφει ἄλλοῦ (σ. 101) ἡ S.D., παρουσιάζονται μόνον στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ἔχουσι ἐτυ-μολογικὴ διαφάνεια καὶ δείχνουσι ἀναμφισβήτητα τὴν ὑπαρξὴ μακρὰς «ἐντόπιαις» λα-

τερίας. Ἐν τούτοις καὶ ὁ Ζεὺς (Ἵππειρέτης καὶ Ἵππερβερέτης) μπαίνει στὶς «einheimische Gottheiten», ἀπλῶς «griechisch interpretierte» μαζί με τὸν Ἀπόλλωνα ἀλλοῦ Ὁτευδανό, ἀλλοῦ Ὁτευδάνικο καὶ ἀλλοῦ Ἐτευδάνισκο, μαζί με τὸν Ἀπόλλωνα Δερροναῖο, τὸν Παιονικὸ Ἥλιο καὶ τὰ ἀντόπιω στοιχεῖα στὴ λατρεία τῶν Νυμφῶν, τῶν ποταμιῶν θεῶν Ἀξιοῦ καὶ Ἐριγῶνος, καὶ τῶν ὄψεων. Τῶν ὄψεων ἡ λατρεία «παραβάλλεται πρὸς ἰλλυρικο-μῦθο» (σ. 133 καὶ 141), «συνδέεται πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Γλύκωνος κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους μαρτυρημένη καὶ στὰ Σκόπια», ἀλλὰ —σημειῶν— ἡ S.D. θὰ μπορούσε νὰ μνημονεύσει καὶ τὶς ἑλληνικὲς ρίζες ποὺ ἀπὸ τὴν ἀπάτατη ἀρχαιότητα φθάνουν στὰ χρόνια τοῦ ψευδομανητῆ Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν Πέλλα τῆς ἐποχῆς του.

Εἰκ. 3. Χάρτης μετὰ τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, μετὰ τὰ κέντρα λατρείας καὶ τὰ ἐρείπια πόλεων στὴ «Βόρειο Μακεδονία» καὶ μετὰ τὰ σπουδαιότερα ἀρχαῖα κέντρα (ἐκτὸς Βορείου Μακεδονίας)

Ὁ λόγος γιὰ τὶς ρωμαϊκὲς αἰγυπτιακὲς καὶ ἀνατολικὲς θεότητες εἶναι σύντομος, ἀνάλογα μετὰ τὴν περιορισμένη σπουδαιότητα τῆς λατρείας τους στὸ μακεδονικὸ χῶρο. Οἱ ρωμαϊκὲς θεότητες ἰδιαιτέρα συνάντησαν, καθὼς παρατηρεῖ ἡ S.D., ἀντίδραση στὴ Μακεδονία καὶ αὐτὸ εἶναι εὐνόητο. Ἡ μαρτυρία γιὰ αὐτοκρατορολατρεία ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐπιγραφή ποὺ δημοσίευσεν μαζί με ἄλλες (AE 1950/51, 58 κ.έ., ἀριθ. 4) δὲν πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου βρέθηκε ἡ ἐπιγραφή, ἀλλὰ στοὺς Φιλίππους, ἀφοῦ εἰδείξαι ὅτι ἀπὸ κεῖ ἦρθε ἡ ἐπιγραφή στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐπομένως ὁ σχετικὸς λόγος (σ. 143) καὶ ἡ παραπομπή (σ. 219, σημ. 6) δὲν ἔχουν τὴ θέση τους. Ἡ παραπομπή πρέπει νὰ μεταφερθῆ στὴ σημ. 8. Ἰδιαιτέρα ἐξετάζει ἡ S.D. τὶς ἀραιὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρεία τῶν Lares καὶ Dii Manes, γενικὰ μικρῆς σημασίας στὴ Μακεδονία.

Ἀντίθετα οἱ Αἰγυπτιακὲς θεότητες ὁ Σάραπις, ἡ Ἴσιδα, ὁ Ἄρποκράτης, μὲ ρίζες στὴν περιοχὴ ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἔχουν σπουδαία θέση στὴ Μακεδονία κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ὑπάρχουν ἤδη προηγούμενες μελέτες τῶν B. Perc (1968), Lj. Zotović (1968) καὶ R. Witt (1970). Ἀλλὰ νεότερα εὐρήματα συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα. Στὰ βόρεια τῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Βαλκανίων οἱ αἰγυπτιακὲς θεότητες φθάνουν πάλι μέσω Θεσσαλονίκης, γενικότερα ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο (σ. 151). Στὸ ἐρώτημα τί εἶδους ἄνθρωποι ἦταν οἱ λατρευτὰ τῶν Αἰγυπτίων θεῶν στὴ «Βόρειο Μακεδονία» ἡ S.D. δὲν μπορεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχουν μαρτυρίες. Γιὰ τὶς ἀνατολικὲς θεότητες (Jupiter Dolichenus, Κυβέλη, Μίθρας), γενικὰ μικρῆς σημασίας στὴ Μακεδονία, ὑποτίθεται ὅτι οἱ λατρευτὰ ἦταν «δοῦλοι, ἔμποροι ἢ στρατιωτικοὶ ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, οἱ ὁποῖοι, ὅπως οἱ Ἑβραῖοι στοὺς Στόβους, ζοῦσαν μὴ θρησκευτικὴ ζωὴ ἀποτραβηγμένη ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες» (σ. 156).

Συγκεκριαλιώνοντας (σ. 157-168) ἡ S.D. παρατηρεῖ:

1) Ἡ θρησκευτικὴ βούληση Παιόνων βασιλέων καὶ Μακεδόνων περιφερειακῶν ἀξιωματοῦχων ἐκδηλώνεται στὴ νομισματοκοπία ἀπὸ τὸν 4ο-2ο αἰ. π.Χ. καὶ μὲ ἀναθήματα σὲ ἱερά ἐκτὸς Μακεδονίας, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιγραφές, ὅπως ἡ ἐξῆς (συμπληρωμένη) στοὺς Δελφούς: *Λρωπίων Λέοντος, βασιλεὺς Παιόνων, Ἀδωλόεοντα τὸν πάππον, κατὰ χρῆσμον, Ἀπόλλωνι Πυθίω.*

2) Οἱ πόλεις καὶ οἱ κῶμες ἔχουν κι αὐτὲς τὴν αὐτόνομη νομισματοκοπία τους καὶ τοὺς ναοὺς τους.

3) Ὅσο γιὰ τὸ λαὸ ἢ ἰδιώτες μὲ δικὴ τους πρωτοβουλία ποὺ πότε-πότε ἐγκρίνεται ἀπὸ τὴ βουλὴ, χαρακτηρίζονται θρησκευτικὰ ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς τοῦ κράτους ἢ τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τὴ σπιτικὴ λατρεία καὶ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν.

Ὅλες οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἑλληνικὲς καὶ δύσκολα βρίσκει κανεὶς ἰδιωματισμοὺς ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στὴν ἄλλη Μακεδονία ἢ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα γενικότερα. Ἡ S.D. θέτει τὸ ἐρώτημα ἡ «Βόρεια Μακεδονία» εἶναι αὐθόπαρκτος ἢ ἐξαρτημένος χῶρος ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς λατρείας;. Τὸ ἐρώτημα εἶναι δικαιολογημένο εἴτε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἑλληνικὸς αὐτὸς χῶρος συνορεύει μὲ Θράκες καὶ Ἰλλυριοὺς εἴτε ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τοῦ χῶρου αὐτοῦ ἀνάμεσα στὰ βουνὰ ποὺ τὸν περιβάλλουν. Τὸ συμπέρασμα τῆς S.D. εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ χῶρος εἶναι ἀνοιχτὸς σὲ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸν «νοτιομακεδονικὸ» καὶ τὸ θρακικὸ χῶρο. Ὁφείλονται στὸ ἀνώτερο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ Νότου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁμως διαπιστώνεται μὴ ἰδιοτυπία τοῦ χῶρου, ποὺ ὀφείλεται στὴν ἀπομόνωσή του, καθὼς τὰ πολιτιστικὰ του κέντρα εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀκτές, «στὰ βόρεια ὄρια τοῦ κόσμου τοῦ Αἰγαίου» — ἡ S.D. παραθέτει τὴ διατύπωση αὐτὴ τοῦ I. Mikulčić. Ἀποκλείεται ἡ ἔνταξη τοῦ «βορειομακεδονικοῦ» χῶρου στὶς βαλκανικὲς χῶρες ἔνεκα «τῶν θρησκευτικῶν ἀνταλλαγῶν μὲ τοὺς ἑλληνοφώνους γείτονες» (sic!) καὶ γι' αὐτὸ «ὁ χῶρος ἀνήκει στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ζωῆς...» (σ. 168).

Ἄς ἰδοῦμε τώρα τί πῆραν «ἀπὸ τοὺς ἑλληνοφώνους γείτονες» δῆθεν (καὶ κράτηση, ὑπόδουλοι, μὲ τὰ δόντια κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς ρωμαιοκρατίας) στὴ «βορειοδυτικὴ» Μακεδονία πρῶτα. Κατὰ τὸν πίνακα τῆς S.D. (σ. 170 κ.έ.) λατρεύονταν (πρβ. χάρτη, εἰκ. 3).

1. Στὸ σημερινὸ Βαῆ ἢ Ἄρτεμις Ἐφεσία καὶ οἱ Διόσκουροι, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Ζεὺς.

2. Στὸ Banskο ἢ Ἄρτεμις.

3. Στὴ Bela Crkva (Bučín (Ἄλκομεναί) ἢ Ἄρτεμις, ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἄγοραῖος Ζεὺς καὶ ἡ Ἡρα.

4. Στὸ Μοναστήρι (Λυγκηστικὴ Ἡράκλεια) ἢ Ἄθηνᾶ, ἡ Δήμητρα, ὁ Διόνυσος, Πάν, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ἑρμῆς, ἡ Ἑστία Βουλαία, ὁ Ποσειδῶν, ὁ Ζεὺς, ὁ Ἄσκληπιός, ὁ Τελεσφόρος, οἱ Διόσκουροι, ἡ Δικαιοσύνη, ἡ Νέμεσις, ἡ Τύχη, οἱ Νόμους.

5. Στὸ Cerićovo/Novo Selo/Trojkrst (Στύβερρα) ἢ Ἄρτεμις, ὁ Ἡρακλῆς Κυναγίδας

ή άπλώς 'Ηρακλής, ό Ποσειδών, ό ποτάμιος θεός 'Εργών και οι Νύμφες, ό Ζεύς, ό 'Ασκληπιός και οι Διόσκουροι, ή Τύχη, ή Κυβέλη.

6. Στο Crniliste/Zrze ό Διόνυσος και ό Ζεύς 'Αγοραίος.

7. Στο Demir Karija (Στεναί) οι Διόσκουροι.

8. Στο Drenovo (Εύριστος) ό Ζεύς 'Υψιστος, ό Μίθρας.

9. Στο Dolište/Korke/Prilepec/Stavica/Volkovo (Πελαγονία) ή 'Αφροδίτη και ό Πρί-
απος, ή 'Αρτεμις Κυναγωγός και 'Εφεσία (είκ. 4), ή 'Αθηνά και οι Διόσκουροι, ό 'Ηρα-
κλής, ό 'Ερμής.

['Αρ] τέμιδι Κυν[αγω]-
γῆ (Κυνηγῆ) καί τῆ πόλει Ζ[ωλος]
Διοσκουρίδου καί Κασ]-
σάνδρα Κασσάνδ[ρου]
5 κατὰ κέλευσιν 'Α[λε]-
ξάνδρα τῆς ἐαυ[τῶν]
θυγατρὸς Ἰσις κατὰ
ἐπιταγὴν 'Εφεσίας
καί πατρωνίσσης 'Αρ-
10 τέμιδος ἐήγαγεν
παρθενείαν ἔτεσιν
κζ' καί μετὰ ἀνδρὸς
μῆνας η', ἡμέρας
κβ' καί ἐβίωσεν
15 ἐν Πέλλῃ

*Εἰκ. 4. Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Πελαγονία (διορθωμένο κείμενο)
ποῦ μνημονεύει Ἀλεξάνδρα, ἡ ὁποία «ἐβίωσεν ἐν Πέλλῃ»*

10. Στο Gradsko/Dolno Čičevo/Rosoman (Στόβοι) ή 'Αφροδίτη, ό 'Απόλλων, ή 'Αρ-
τεμις ('Εφεσία, Λοχία), ό Διόνυσος, ό 'Ηρακλής, ό 'Ερμής, ό Ζεύς, ό 'Ασκληπιός, ή 'Υγι-
εια, ό Τελεσφόρος, οι Διόσκουροι, ό Πλούτων, ή Νέμεσις ή Ultrix Augusta, ή Νίκη, ή Τύ-
χη, ή Fortuna, οι Νύμφες, οι Lares, ό Σάραπις, ό Dolechenus, ή Κυβέλη.

11. Στο Grmadiste (Νίκαια) ή 'Ισις, ή Τύχη, ό Σάραπις.

12. Στο Kavadarci/Begnište/Resava/Vatasa ό 'Απόλλων, ό Διόνυσος, ό 'Ηρακλής Μέ-
γιστος, ό 'Ερμής και ή Νίκη.

13. Στην Κρουσένια ή 'Αρτεμις, ό 'Ηρακλής, ό 'Ερμής.

14. Στο Marko Varoš/Markovi Kuli (Κεραμειαί) ό 'Ηρακλής, ό 'Ερμής, ό Ζεύς 'Ολύμ-
πιος, οι ὄφεις, ή 'Ισις-Τύχη, ό Μίθρας.

15. Στο Mojno/Puturug ή 'Αρτεμις, ό 'Ηρακλής Κυναγίδας, ό 'Ερμής.

16. Στο Orehovec/Pletvar ό Ζεύς 'Αγοραίος, ό 'Ασκληπιός και ή 'Υγίεια, οι Μοίρες
οι ὄφεις.

17. Στο Podmol (?) ή 'Αφροδίτη.

18. Στο Sudoval ή 'Αρτεμις, ό Διόνυσος, ή Δήμητρα (:), ή Πασικράτα.

19. Στο Treskavec (Κολόβαισα) ό 'Απόλλων 'Ετευδανισκος ή 'Οτευδανος ή 'Οτευδα-
νικος, ή 'Εφεσία 'Αρτεμις, ή άπλώς 'Αρτεμις.

20. Στα Βελεσά (Βυλάζωρα) ό 'Ηρακλής και ό Μίθρας.

21. Στο Vladilovci (Νεάπολις) ή 'Ηρα.

'Εξ άλλου στη «βορειοανατολική» Μακεδονία (στη σημερινή Βουλγαρία) λατρεύ-
ονταν:

1. Στο Gorna Gradešnica/Hiljadnica/Ilidenci ὁ Ἄπολλων, ἡ Ἄρτεμις Σώτειρα ἢ Ἐπήκοος ἢ Ἀφωσικῆκη (:), ὁ Διόνυσος Ληναῖος, ὁ Πάν.
2. Στο Koradževno ὁ Μέγας Θεὸς Πυρμηρυλας (:).
3. Στο Laskarevo ἡ Ἄρτεμις.
4. Στο Levunovo (Μελνικό) ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Διόνυσος Ἀσδούλης.
5. Στο Muletarovo ἡ Ἀφροδίτη Οὐρανία καὶ ἡ Ἄρτεμις.
6. Στὴν Piperica ἡ Ἄρτεμις καὶ ὁ Ἡρακλῆς.
7. Στο Sandanski ἡ Ἄρτεμις, ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ Ἡρακλῆς, ὁ Ζεὺς μὲ τὴν Ἥρα καὶ τὸν ἄετό, ἡ Νίκη ὡς Οὐρανία καὶ Ὑπόπερος, ἡ Τύχη.
8. Στὴ Slivnica ἡ Ἄρτεμις.

Μεταξὺ τοῦ πίνακος μὲ τὰ κέντρα λατρείας καὶ ἄλλου πίνακος (σ. 227-268) ὁ ὁποῖος ἐπίσης συνοψίζει τὸν Κατάλογο (σ. 269-420) μὲ 285 μνημεῖα-μαρτυρίες, παρεμβάλλονται οἱ σημειώσεις στὸ κείμενο (σ. 179-226). Εἶναι σχεδὸν μόνον παραπομπὲς σὲ βιβλιογραφία. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ πόσο ἐξαντλητικὴ εἶναι ἡ βιβλιογραφία γενικά, ὅπως ὅποτε δίνει πάρα πολλὰ στὸν Ἑλληνα ἐρευνητὴ, ἀλλὰ πολὺ λίγα δίνονται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἄντι παραπομπῆς σὲ ἐλληνικά δημοσιεύματα ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται κατὰ κανόνα σὲ Chronique des Fouilles, Bulletin Épigraphique, SEG. κ.τ.τ. Ἔτσι π.χ. γιὰ τὸν Τάφο τῶν Λευκαδίων (σ. 203, σημ. 18) γίνεται παραπομπὴ στὸ Χρονικὸ τοῦ BCH, ὅπως καὶ γιὰ τὴν Πέλλα. Εἰδικὲς μονογραφίες ἀγνοοῦνται (Φ. Πέτσας γιὰ τὰ Λευκάδια καὶ Δ. Παπακωνσταντίνου-Φιαμαντούρου γιὰ τὴν Πέλλα, καὶ οἱ δὺο μὲ εἰδικὲς ἀναφορὲς στὴ λατρεία). Καί, γιὰ νὰ ἄρκεσθῶ σ' ἓνα ἀκόμα παράδειγμα, στὴ σελίδα 97, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν Ἑστία, διαβάζουμε (καὶ μεταφράζω): «Γιὰ τὴ νότια Μακεδονία ὑπάρχει μία ἀπὸ μακροῦ δημοσιευμένη μαρτυρία ἀπὸ τὴ Βάλλα, νοτιῶς τῆς Βεροίας, ὅπου ὁ L. Heuzey βρῆκε τὰ λείψανὰ ἐνὸς Ἱεροῦ τῆς Ἑστίας στὸ κυκλικὸ κτήριο τοῦ Πρωτανείου», μὲ παραπομπὴ στὸν L. Heuzey (1860 καὶ 1876) καὶ στὸν Baege (1913). Ποῦ νὰ φαντασθῆ ὁ ἀνυπόκοπος ἀναγνώστης, ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνης! Στὸ σημεῖο αὐτὸ ξαναθυμοῦμαι τὸ παράπονο (δικαιολογημένο ἴσως) τῆς S.D. ὅτι δὲν βρῆκε βοήθεια ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους Ἀρχαιοτήτων καὶ τοὺς ἀνασκαφεῖς στὴν Ἑλληνικὴ Μακεδονία. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἀγνοία τῶν Ἑλληνικῶν τόπων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Καὶ τὰ κείμενα στὴν ἐλληνικὴ δὲν παραθέτονται πάντοτε ἀλόγιστα, π.χ. σ. 291, ἀριθ. 40, στίχ. 9 (ἔδω εἰκ. 1) καὶ σ. 290, ἀριθ. ἐπιγρ. 39, ὅπου, ἀντὶ τοῦ ὄρθου ἦτις ἐγράφη ἦτις καὶ ἀντὶ μῆρας ἐγράφη μῆρας, καὶ αὐτὰ, κατ' ἀντιγραφὴν φαίνεται, ἀπὸ ἄλλη ἐκδοσὴ τῆς ἐπιγραφῆς, μετεφέρθησαν ἀβασάνιστα καὶ στὸ βιβλίον τῆς Δ. Παπακωνσταντίνου-Φιαμαντούρου (ἔ. ἀ., σ. 147, ἔδω στὴν εἰκ. 4 διορθωμένο κείμενο).

Ἄφου λοιπὸν ἄλλη μὰ φορὰ ἐπαινέσω, ὅπως ἀξίζει, τὴν πολὺ χρήσιμη μελέτη τῆς Siegrid Düll γιὰ τὴ λατρεία τῶν θεῶν στὴ «Βόρειο Μακεδονία» κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, θὰ διατυπώσω τὴν εὐχὴ, μὲ τὴν πείρα ποῦ ἀπέκτησε ἥδη, νὰ συμπληρώσῃ τὴ μελέτη τῆς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν καλὴ ἀρχή, δηλαδὴ ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς ρίζες καὶ ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς Μακεδονίας. Νομίζω ὅτι ἔτσι θὰ ἰδῆ τὸ θέμα τῆς μὲ καλύτερο φῶς¹.

Φ. Μ. ΠΕΤΣΑΣ

1. Ἐνῶ ὁ τόμος αὐτὸς τῶν «Μακεδονικῶν» εἶναι στὸ τυπογραφεῖο, βλέπω τώρα τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς Φανούλας Παπάζογλου στὸ περιοδικὸ «Ziva Antika», XXIX, 2(1979) 309-315. Μαζί μὲ τὴ δίκαιη κρίση τῆς ἡ Φ.Π. δίνει καὶ παρατηρήσεις τῆς σὲ λεπτομέρειες τοῦ ἐπιγραφικοῦ καὶ ἄλλου ὕλικου ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ «βόρειω» Μακεδονία.